

УДК 316.648

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології

мас і спільнот, Інститут соціальної та політичної психології

Національної академії педагогічних наук України

e-mail: tytarenko@voliacable.com

ORCID: 0000 0002 9808 4550

**ОПРАЦЮВАННЯ КОЛЕКТИВНОЇ ТРАВМИ: УЯВЛЕННЯ ОДЕСИТІВ
ЧЕРЕЗ РІК ПІСЛЯ ТРАГЕДІЇ**

Метою стандартизованого інтерв'ю із 40 мешканцями Одеси було виявлення психологічного змісту і структури уявлень одеситів про трагічні події 2 травня 2014 р. За результатами контент-аналізу та кластерного аналізу відповідей встановлено, що респонденти зосереджуються на багатозначності подій, емоційних переживаннях, аналізі причин і перебігу, пошуку винуватців, ролі офіційних структур, репутації міста. Визначено чотири типи оцінок і тлумачень зазної колективної травми: захисне переживання, захисне осмислення, заряджувальне переживання, заряджувальне осмислення.

Ключові слова: колективна травма, емоційне переживання, інтелектуальне осмислення, психологічний захист, заряджувальна поведінка.

Постановка проблеми. Загострення громадсько-політичного життя в Україні протягом останніх двох років різко посилює значення психологічного пояснення причин і наслідків колективних травм минулого і теперішнього. Одними з найбільш знакових стали трагічні події 2 травня 2014 р. в Одесі, коли під час сутичок між проукраїнськи і сепаратистськи налаштованими громадянами загинули 48 осіб.

Масштаб трагедії, яка сталася, її політико-ідеологічна та ментально-психологічна неоднозначність зумовили почуття розгубленості і стани дезадаптації, спричинили численні громадські незгоди й дискусії. Особливо істотними вони виявилися, зрозуміло, у середовищі самих одеситів. Пошук ефективних засобів надання психологічної допомоги з подолання пережитої колективної травми стало актуальним завданням вітчизняної психології. Неодмінним етапом такої роботи має бути діагностика загального емоційного стану спільноти і вияв стихійних способів заряджування травми, до яких удаються громадяни.

У Т. Титаренко знаходимо найхарактерніші типи ставлення до кризової ситуації. Ігнорувальне ставлення означає намагання не помічати проблеми, що до певної міри може бути корисним, бо дає захисний спокій. Проте ігнорування важливих складних обставин призводить до переходу кризи в хронічний стан. Перебільшувальне ставлення спричиняє паніку через кожну дрібницю. Вигода в тому, що панівна пристрасть позбавляє доконечності робити постійний вибір і брати за нього відповідальність. Демонстративне ставлення втілюється в маніпулятивному

привертанні уваги оточення до своїх проблем та використанні його для власної вигоди. Формується рентна життєва позиція. Волонтаристське ставлення полягає в запереченні реальності і намаганні підігнати її під свої уявлення. Кризу відкладають у часі, але не розв'язують. Продуктивне ставлення властиве людям, які здатні усвідомити зміст і причини кризи, об'єктивно оцінити свої сили, виробити стратегії подолання [3, с. 262–267].

Цілком очевидно, що серед перелічених ставлень найбажанішим є продуктивне — як певний «ідеал» поведінки, спрямованої на зараджування проблеми. Це має бути зараджування як зовнішнє — через вироблення та реалізацію стратегій подолання, так і внутрішнє — як намагання дати раду з клекотанням емоцій і знайти ціннісно прийнятні пояснення того, що сталося.

Російська дослідниця Є. Ісаєва описала захисно-зараджувальну поведінку здорових осіб як цілісний структурно-динамічний утвір, у межах якого стійко поєднуються несвідомі захисні механізми психіки і свідомі прийоми додання стресу. Вона визначила основні стилі такої поведінки. Пасивно-оборонний — це емоційно незрілий захисний стиль, у якому домінують емоційні форми подолання фрустрації й тривоги. Придушувальний стиль означає більш зважену позицію завдяки когнітивним «фільтрам», що сприяє збереженню самовладання й оптимізму, знеціненню проблем. Ці два стилі є особистісно зумовленими і відображають радше несвідомі патерни реагування на стрес. Активний проблемно-фокусований стиль спрямовано на розв'язання проблем та подолання труднощів. В основі активно-унікального стилю лежить свідоме ухиляння від проблем. Два останні стилі являють собою свідомі стратегії додання труднощів, їх характеризує ситуаційне зумовлення [2, с. 66–75].

Зіставлення цих стилів із моделлю Титаренко показує істотну відповідність між їхнім змістом. Продуктивному ставленню до кризи відповідає активний проблемно-фокусований стиль поведінки; ігнорувальному — активно-унікальний; волонтаристському — придушувальний; перебільшувальному — пасивно-оборонний. Без аналогії залишається демонстративне рентно-маніпулятивне використання оточення.

П. Горностаї виділив чотири групи факторів, що визначають тяжкість наслідків, спричинених колективною травмою: масштаб, сила травматизації — кількість людей, що постраждали, значущість події, авторитет особи (якщо йдеться про трагічну загибель національного лідера); рівень несправедливості (порушеної справедливості) під час травматизації — в уявленні людей, невинність загиблих людей; неможливість або нездатність протистояти травмувальній силі (суб'єкту) — пасивність жертви, часто вимушена; неможливість (нездатність) емоційного відреагування постраждалими, що залишилися живими, та їхніми нащадками — вони не можуть відкрито виражати почуття з приводу трагічних подій, позбавлені можливості (через заборону, замовчування) опосередкованого відреагування — ритуалізації трагічних подій, наприклад, створення меморіалів, опису у творах мистецтва, відзначення річниць тощо [1].

Порівняння з типами ставлення до кризової ситуації за Титаренко дає підстави для в міру очевидних аналогій. Базальною опосередкованою реакцією на великий масштаб і силу травматизації може бути ігнорування проблеми. Почуття несправедливості найімовірніше викликає рентні оцінки та, відповідно, демонстративне ставлення. Нездатність протистояти травмувальній силі зумовить перебільшувальне ставлення. Нарешті, неможливість емоційного відреагування актуалізуватиме ставлення волонтаристське.

Терористичний акт 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку спонукав групу американських дослідників вивчити вплив осмислення негативних життєвих подій на переконання людей у безпеці, передбачуваності та контролі, а також на полегшення емоційної адаптації. Вони встановили, що пошук сенсу тодішніх трагічних подій у багатьох випадках не був успішним, більшість опитаних повідомила про цілковиту нездатність знайти його. Водночас було виявлено значущий зв'язок такого пошуку з часом. Ті, хто намагався знайти сенс подій відразу після нападів, були більш схильними повідомляти про симптоми ПТСР протягом наступних двох років, ніж ті, хто не шукав сенсу. Отже, пошук сенсу сам по собі не завжди послаблює заклопотаність через негативну подію. Проте респонденти, які на початку змогли знайти певний спосіб пояснення, згодом були менш схильні повідомляти про страхи перед терактами і виявляли менше симптомів ПТСР, ніж ті, хто не міг цього пояснити [5]. Видається, що пошук і знаходження сенсу більшою мірою притаманні носіям волонтаристського та, особливо, продуктивного ставлення до кризи. Натомість ігнорування проблеми, паничне перебільшення її значення або демонстративна маніпуляція оточенням залишають мало місця для осмислення трагічних подій.

Польська психолог М. Левицька проблематизує питання оцінки подій через протиставлення ролі людини як актора або спостерігача: вона наполягає, що людям легше приймати прагматичну поставу актора, ніж учуватися в роль теоретика-спостерігача. Проте в ситуаціях складних і негативних у пересічній людини актуалізується раціональне мислення, особливо його нормативні моделі. Позаяк об'єктивних критеріїв істинності певних суджень здебільшого немає, то суспільство визнає за істинні ті думки, із приводу яких постає найбільший консенсус. А що, з одного боку, історія дає численні приклади колективних хиб, масових ілюзій тощо, а з другого — міркування особи в межах виключно соціальних моделей робить її радше пасивним глядачем і коментатором [4], то належить висувати, що особисті пояснення складних і багатозначних подій, про які йде мова, мають надзвичайно великий (психо)семантичний простір для тлумачення їхнього змісту і пошуку сенсу. І найдоступнішими, найкомфортнішими та, імовірно, найефективнішими на масовому рівні є пояснення найбільш популярні, стереотипні, конвенційні.

Мета статті. Ставлення й оцінки трагічних подій 2 травня 2014 р. стали темою опитування 40 мешканців Одеси у квітні–травні 2015 р. (тобто на роковини трагедії). Чоловіків і жінок було опитано порівну — по 20 осіб. Респондентів віком від 18 до 30 років було 12 осіб, від 30 до 49 та 50

років і старших — по 14. Дослідження мало на меті визначення структури уявлень одеситів про конфлікт із трагічними наслідками, виявлення особливостей поєднання психологічних та ідеологічних, емоційних і логічних, захисних і зараджувальних пояснень, з'ясування їхнього психологічного підґрунтя.

Застосовано метод стандартизованого інтерв'ю з відкритими запитаннями. Інтерв'ю містило такі пункти:

1. Що ви думаєте про події 2 травня 2014 року, як їх оцінюєте?
2. Чи зачепила ця трагедія вас особисто?
3. Хто, на вашу думку, найбільше винен у тому, що сталося?

4. Наскільки ви довіряєте нещодавно опублікованій офіційній версії результатів розслідування? (Згідно з цією версією, конфлікт розпочали сепаратисти, які, за неявної підтримки з боку міліції, напали на учасників проукраїнської ходи і вбили шість осіб. Утікаючи від розлючених переслідувачів, вони замкнулися в Будинку профспілок, де забарикадувалися зсередини. У метушні самі запалили барикаду. Спалахнула пожежа, через яку загинули 42 особи).

Результати дослідження. На поставлені запитання більшість респондентів відповідала з достатньою мірою зацікавленості. Кілька осіб дало розгорнуті відповіді. Натомість вислови кількох респондентів були лаконічними, а окремі пункти залишилися без оцінки.

Відповіді було отримано на більшість поставлених запитань у достатньому обсязі. Зафіксовані вислови було опрацьовано за методом контент-аналізу. Структура відповідей загалом відповідала структурі запитань, а в тих випадках, коли мало місце змішування змісту, відповідні смислові одиниці зараховано до тих пунктів, яких вони стосувалися.

Відповідаючи на перше запитання, яке передбачало загальну оцінку подій, респонденти найчастіше підкреслювали, що це була заздалегідь спланована провокація (у різний спосіб про це сказали 22 особи), згадували про сильні емоційні переживання (19), говорили про загибель людей (13), наголошували на впливі проросійських сил (12), розглядали події як суспільний конфлікт (10). Рідше оцінювали їх як збіг обставин (дев'ять осіб), давали хронологічний опис перебігу подій (шість), говорили про них як наслідок впливу влади, результат попереднього розвитку, трагедію для міста (по п'ять осіб), підкреслювали неоднозначність їхнього змісту (чотири особи).

Отримано дві неординарні відповіді. Молодий респондент заявив, що те, що відбулося, це нормально, бо «вони дістали те, на що заслужили». Жінка середнього віку повідомила, що вона не має до цього певного ставлення, заклики на неї не діють і будь-яка активність є марною.

Розповідаючи про особисту причетність до трагедії, опитані описували важкі негативні емоції — скорботу, розпач, сум (18 осіб), висловлювали жаль за людськими життями (14), переживали за репутацію та майбутнє рідного міста (13). Ніхто з респондентів не повідомив про загибель їхніх близьких, проте четверо говорили про смерть далеких знайомих.

За винуватців інциденту насамперед визнавали проросійські сили (14 осіб) або власне Росію (10), державну владу загалом (дев'ять) або

конкретно владу київську (12) чи одеську (шість), правоохоронні органи (дев'ять). Меншою мірою вину покладали на «всіх» (вісім), самих учасників (сім), на агресивні емоції (вісім). Олігархів звинуватили чотири особи, українських націоналістів — п'ятеро, євреїв — троє.

Приблизно половина респондентів (19 осіб) заявила, що вони знайомі з офіційною версією перебігу подій. Цій версії респонденти здебільшого не довіряли (10) або довіряли лише частково (12). Довіряли «наполовину» чотири особи, а в основному — вісім. Серед обізнаних із такою версією було дещо більше (шестеро) тих, хто їй довіряє, порівняно з тими (двоє), хто про неї не чув ($p \leq 0,05$; тут і далі застосовано критерій Фішера).

П'ятнадцять осіб пропонували різні інші версії (частіше йшлося про те, що насправді жертв було набагато більше і що люди загинули від невідомого газу), семеро наголошували на тому, що ми ніколи не дізнаємося правди, четверо підкреслювали, що будь-які версії є можливими, а стільки ж наполягало, що це було комусь вигідно.

Статеві відмінності виявилися переважно неістотними. Проте жінки частіше говорили про пережитий емоційний шок, а чоловіки показували вищу обізнаність з офіційною версією подій та активніше пропонували інші можливі версії (в усіх випадках $p \leq 0,05$).

Дещо виразніше проявилися вікові особливості. Молоді респонденти найбільш активно порівняно з іншими віковими групами звинувачували Росію ($p \leq 0,01$). Особи старшого віку виразніше наголошували на емоційному шоку. Респонденти середнього віку частіше покладали вину «на всіх», найменше довіряли офіційній версії та обстоювали можливість інших версій (в усіх цих випадках $p \leq 0,05$).

Спостережено також певні тенденції в оцінках залежно від мови, якою респонденти спілкувалися з україномовним інтерв'юером. Більшість їх (33 особи) говорила російською, семеро відповідали українською. Відмінності проявилися в окремих відповідях на запитання про те, хто винен у трагедії. Україномовні респонденти частіше за російськомовних звинувачували проросійські сили, самих учасників подій та їхні агресивні емоції (в усіх випадках $p \leq 0,05$).

Отримані та перекодовані відповіді опрацьовано за допомогою кластерного аналізу з використанням методу Варда. За найбільш оптимальний визнано поділ на вісім кластерів.

Зміст більшості ознак, які ввійшли до першого кластеру, відображає стан невизначеності, розгубленості, дезорієнтації в причинах подій. Це відповіді про неоднозначність загальної оцінки, вплив абстрактної «влади», невизначеність у питанні про те, як і наскільки ці події зачепили особисто, відмова від обстоювання конкретної версії їхнього перебігу: «правди ніколи не дізнаємося», «комусь це було вигідно», «будь-яка версія є можливою». Відтак цей кластер названо «невизначеність змісту подій».

Цікаву особливість цього кластеру становить те, що до наявних у ньому оцінок додалися припущення з приводу можливих винуватців трагедії. Було названо три групи, доволі традиційні, які не об'єдналися між собою, а перемішалися з рештою ознак. Це українські націоналісти (найближча

до них ознака — можливість будь-яких версій про причини трагедії), євреї (до них тяжіє невизначеність особистої причетності до того, що сталося), олігархи (поряд із ними — загальна неоднозначна оцінка подій).

Другий кластер об'єднав три ознаки, що описують винуватців трагедії: це влада загалом, влада державна, київська, усі громадяни. Схоже на те, що тут ідеться про «вплив загальноукраїнських процесів» на події в Одесі, щодо яких одесити або, принаймні, частина їх почувалася дещо відсторонено.

Ознаки, що утворили третій кластер, насамперед відображають «ідентифікацію з містом»: оцінку подій як трагедію для міста, визначення особистих переживань як сором або хвилювання за Одесу. Сюди також увійшло покладання вини на одеську міліцію та пояснення трагедії збігом обставин.

Четвертий кластер «емоційний шок» склали дві ознаки: жалкування з приводу загибелі людей та сукупність негативних емоційних переживань, що їх спричинила ця трагедія.

У п'ятому кластері поєдналися намагання докладно описати перебіг подій, пояснити їх як результат попереднього розвитку, оцінити роль одеської влади в тому, що сталося. Кластер названо «аналіз подій». Сюди також увійшла констатація власних негативних емоцій як прояв особистого залучення. (За змістом вона нібито тяжіє до попереднього кластеру, але входження до цього має таке пояснення. Більшість відповідей про свої негативні переживання в цьому пункті отримано під впливом інтерв'юера: коли на запитання «Чи зачепила ця трагедія вас особисто?» респонденти відповідали «Ні», маючи на увазі, що ніхто з їхніх близьких не загинув, то далі йшло уточнення про емоційне заангажування, і тут практично всі респонденти давали ствердну відповідь. Очевидно, така констатація є радше раціональною, ніж емоційною).

Шостий кластер містить ознаки, у яких заакцентовано значення «агресії». Події оцінено як суспільний конфлікт, до якого призвели агресивні емоції та поведінка учасників. До кластеру увійшли й намагання говорити про наявність інших, відмінних від офіційної, версій перебігу подій.

Сьомий кластер наповнили відповіді про обізнаність з «офіційною версією перебігу подій» та ставленням до неї.

У змісті восьмого кластеру, названого «проросійська провокація», зішлись бачення причин подій у спланованій провокації та впливі проросійських сил і звинувачення на адресу проросійських сил та Росії.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Узагальнення відповідей дало підстави говорити про те, що в оцінках одеситами пережитої колективної травми цілком виразно вбачається прагнення позбутися невизначеності, пояснити собі та оточенню сенс подій, що сталися. Серед багатьох варіантів таких пояснень відносно чіткіше виділяються дві шкали, за якими можна оцінити зміст отриманих інтерв'ю. Полюсами однієї шкали є (емоційне) переживання та (інтелектуальне) осмислення, а другої — психологічний захист і зараджувальна поведінка. Поєднання цих двох шкал дає чотири можливі варіанти, що їх можна розглядати як типи оцінок і тлумачень зазваної колективної травми.

Захисне переживання виявляється в констатації незбагненності подій, акцентуванні негативних емоцій, вихлюпуванні агресії. Основні психологічні механізми, що мають тут місце, це регресія і віктимізація. *Захисне осмислення* втілюється в намаганні знайти винуватців у вигляді темних, підступних сил, яким це «вигідно», абстрактних «усіх», влади «взагалі», звично стигматизованих груп, безапеляційному запереченні офіційної версії подій. Механізми — заперечення та ізоляція *Зараджувальне переживання* набуло вигляду співчуття до потерпілих, бажання їх підтримати, турботи за долю міста, обстоювання звичних психологічних та ідеологічних стереотипів. Діють механізми стереотипізації і стагнації ідентичності. Найбільший спектр оцінок охопило *зараджувальне осмислення* (імовірно через те, що до нього спонукав сам характер інтерв'ю). Сюди належать намагання аналізувати логіку розгортання подій, структурувати їхню послідовність, розкривати ширший суспільний або місцевий контекст, визначати різний ступінь вини ймовірних винуватців, оцінювати офіційну версію з погляду її правдоподібності, співвідносити й виважувати психологічні та ідеологічні характеристики учасників подій. Із механізмів домінують раціоналізація та інтелектуалізація.

Якщо ставити питання про оптимальний, «найкращий» варіант пояснення сенсу подій, то ним, очевидно, має бути переважання зараджувального осмислення, що, утім, не виключає, а навіть передбачає й глибокі емоційні переживання, і психологічний захист від їхнього травмувального змісту в оптимально-ефективних для кожної особи і всієї спільноти відношеннях. Визначення таких відношень, а також способи і механізми досягнення бажаних пропорцій переживання та осмислення, захисту і зараджування в процесі опанування колективної травми становить перспективу дальших досліджень.

Список використаних джерел і літератури

1. Горностай П. П. Колективна травма та групова ідентичність / П. П. Горностай // Психологічні перспективи. Спец. вип. — К., 2012. — Т. 2. — С. 89–95.
2. Исаева Е. Р. Копинг-поведение и психологическая защита личности в условиях здоровья и болезни / Е. Р. Исаева. — СПб.: Изд-во СПбГМУ, 2009.
3. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. — К.: Либідь, 2003.
4. Lewicka M. Czy jesteśmy racjonalni? / Maria Lewicka // Złudzenia, które pozwalają żyć: Szkice ze społecznej psychologii osobowości / Praca zb. pod red. M. Kofty i T. Szustrowej. — Warszawa: PWN, 2009. — S. 28–64.
5. Updegraff J. A. Searching for and Finding Meaning in Collective Trauma: Results From a National Longitudinal Study of the 9/11 Terrorist Attacks / John A. Updegraff, Roxane Cohen Silver, and E. Alison Holman // J. of Personality and Social Psychology. — 2008. — № 95 (3). — P. 709–722.

References

1. Hornostai P. P. (2012) Kolektyvna travma ta hrupova identychnist [Collective trauma and group identity] *Psykhologichni perspektyvy* [Psychological Prospects]; Special issue, 2, 89–95 (Ukr.).

2. Isaeva E. R. *Koping-povedenie i psikhologicheskaya zashchita lichnosti v usloviyakh zdorovya i bolezni* [Person's coping-behavior and psychological defense in terms of health and illness]. Saint-Petersburg: SPbSMU Publ., 2009 (Rus.).
3. Tytarenko T. M. *Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti* [Person's life world: within and outside the routine]. Kyiv: Lybid Publ., 2003 (Ukr.).
4. Lewicka M. (2009) Czy jesteśmy racjonalni? *Złudzenia, które pozwalają żyć: Szkice ze społecznej psychologii osobowości* / Ed. M. Kofta and T. Szustrowa. Warszawa: PWN, 28–64 (Polish).
5. Updegraff J. A., Silver, R. C., Holman, E. A. (2008) Searching for and Finding Meaning in Collective Trauma: Results From a National Longitudinal Study of the 9/11 Terrorist Attacks. *J. of Personality and Social Psychology*, 95 (3), 709–722.

Васютинский Вадим Александрович

доктор психологических наук, профессор, заведующий лабораторией психологии масс и общностей, Институт социальной и политической психологии Национальной академии педагогических наук Украины

ПРОРАБОТКА КОЛЛЕКТИВНОЙ ТРАВМЫ: ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОДЕССИТОВ ГОД СПУСТЯ ПОСЛЕ ТРАГЕДИИ

Резюме

Целью стандартизированного интервью с 40 жителями Одессы было выявление психологического содержания и структуры представлений одесситов о трагических событиях 2 мая 2014 г. По результатам контент-анализа и кластерного анализа ответов было установлено, что респонденты сосредотачиваются на многозначности событий, эмоциональных переживаниях, анализе причин и протекания, поиске виновных, роли официальных структур, репутации города. Определены четыре типа оценок и толкований изведенной коллективной травмы: защитное переживание, защитное осмысление, совладающее переживание, совладающее осмысление.

Ключевые слова: коллективная травма, эмоциональное переживание, интеллектуальное осмысление, психологическая защита, совладающее поведение.

Vasiutynskyi Vadym O.

Doctor of psychological sciences, Professor, Head of Department of psychology of mass and communities, Institute of Social and Political Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

WORKING OUT COLLECTIVE TRAUMA: ODESSA RESIDENTS' REPRESENTATIONS A YEAR LATER THE TRAGEDY

Abstract

The research deals with a problem of psychological content and structure of the Odessa residents' ideas of their working out collective trauma caused by the tragic events of May 2, 2014. A theoretical basis of the research was formed by the following principles: the attitudes to the crisis (T. Tytarenko), the styles of coping-defensive behavior (E. Isaeva), the factors of severity of the collective trauma effects (P. Hor-nostai), the influence of the negative life events comprehension on people's adaptation (J. Updegraff and others), the role of rational thinking in the evaluation of complex negative events (M. Lewicka). A year later the tragedy 40 respondents were asked by the standardized interview procedure. Its data were examined by content and cluster

analysis. It was established that the most respondents focused on uncertainty and ambiguity of the events, their causes and course analyses, severe emotional distress, culprits of the tragedy, an authority responsibility, and a reputation of the city. The data obtained was proposed to be evaluated by two scales. The first scale's poles were emotional experience and intellectual comprehension, the second one's — psychological defense and coping behavior. The combination of these scales provided four types of assessments and interpretations of the incurred collective trauma. They were: defensive experience, defensive comprehension, coping experience, and coping comprehension.

Key words: collective trauma, emotional experience, intellectual comprehension, psychological defense, coping behavior

Стаття надійшла до редакції 2.09.2015